

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Journal of Sakarya University
Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806
e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 23 | Sayı/Issue: 43 | Yıl/Year: 2021 (Haziran/June)

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,
uluslararası hakemli bir dergidir.

Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu
yazarlarına aittir.

Bu kitabın yayın hakları

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne aittir.

5846 ve 2936 sayılı fikir ve sanat eserleri yasası hükümleri gereğince

"Bu kitap hiçbir yöntemle çoğaltılamaz. Resim, şekil, şema, grafik ve
herhangi bir bölümü dekanlığın izni olmadan kopya edilemez."

Her hakkı Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne aittir.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ	JOURNAL OF SAKARYA UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY
Cilt: 23 Sayı: 43 Yıl: 2021 (Haziran)	Volume: 23 Issue: 43 Year: 2021 (June)
ISSN: 2146-9806 e-ISSN: 1304-6535	
<p>Sahibi/Owner on behalf of Theology Faculty Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI Editör/Editor in chief Dr. Öğr. Üyesi Emrah KAYA Sayı Editörleri/Issue Editors Arş. Gör. Betül ELMACI ÇETİN Arş. Gör. Furkan Ramazan ÖĞE Editör Yardımcısı/Editorial Assistants Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman HENDEK Dr. Öğr. Üyesi Aysegül METE Dil Editörü/Language Editor Arş. Gör. Dr. Esra AKAY DAÇ Yazı Takip/Secretary Arş. Gör. Ayşe KAYA İç Tasarım/Design Arş. Gör. Betül ELMACI ÇETİN Arş. Gör. Furkan Ramazan ÖĞE Web Sayfası Sorumlusu Arş. Gör. Yunus KAYMAZ</p> <p>Baskı Yeri ve Tarihi/Publication Place and Date Sakarya, 2021 Baskı/Printing Sakarya Gelişim Ofset Tanıtım Matbaa Yayın Reklam Tic. ve San. Ltd. Şti. A. Menderes Cad. No: 22/A Yenicaim, Adapazarı Tel: +90 (264) 273 52 53 – Faks: +90 (264) 281 73 00 Yazışma Adresi/Corresponding Adress Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Esentepe Kampüsü 54050 Serdivan/Sakarya Tel: +90 (264) 295 67 30 – Faks: +90 (264) 295 67 36 web sayfası / web page http://dergipark.ulakbim.gov.tr/sakaifd e- posta / e-mail: sauifd@sakarya.edu.tr</p>	<p>Yayın Kurulu / Editorial Board Prof. Dr. Bilal GÖKKIR (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Erdiç AHATLI (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Kemal BATAK (Sakarya Üniversitesi) Dr. Öğr. Üyesi İhsan KAHVECİ (İbn Haldun Üniversitesi) Dr. Öğr. Üyesi Merve ÖZAYKAL (İstanbul Üniversitesi)</p> <p>Danışma Kurulu / Advisory Board Prof. Dr. Abdullah AYDINLI (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Ahmet YAMAN (Konya Necmettin Erbakan Üni.) Prof. Dr. Ali DURUSOY (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Alim YILDIZ (Cumhuriyet Üniversitesi) Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ (Uludağ Üniversitesi) Prof. Dr. Bülent UÇAR (Osnabrück University) Prof. Dr. Dilaver GÜRER (Konya Necmettin Erbakan Üni.) Prof. Dr. Fuat AYDIN (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. George TAYLOR (Pittsburgh School) Prof. Dr. Hacı Mehmet GÜNAY (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. İlhan KUTLUER (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet ATALAN (Kastamonu Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet ÜMİT (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Muammer İSKENDEROĞLU (Rize RTE Üni.) Prof. Dr. Muhammed AYDIN (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Mustafa ÇİÇEKLER (Medeniyet Üniversitesi) Prof. Dr. Müртеza BEDİR (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Naser NİKOUBAKHT (Tarbiat Modares Uni.) Prof. Dr. Oliver LEAMAN (University of Kentucky) Prof. Dr. Osman AYDINLI (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Ömer ÇELİK (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Rahim ACAR (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Ramazan MUSLU (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Zekeriya GÜLER (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi) Doç. Dr. Abd-alraheem al-SHAREEF (Zarqa University) Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ (Kocaeli Üniversitesi) Doç. Dr. Mahmut SALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)</p>
Sayı Hakemleri / Referee Board of this issue	
<p>Prof. Dr. Adem APAK (Bursa Uludağ Üniversitesi) Prof. Dr. Adem YERİNDE (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Casim AVCI (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ (Hitit Üniversitesi) Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY (Süleyman Demirel Üni.) Prof. Dr. İsrail BALCI (Ondokuz Mayıs Üniversitesi) Prof. Dr. Latif TOKAT (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi) Prof. Dr. M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU (Ankara Üni.) Prof. Dr. Mustafa ARSLAN (İnönü Üniversitesi) Prof. Dr. Mustafa KARAGÖZ (Erciyes Üniversitesi) Prof. Dr. Necdet TOSUN (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Nuriye SEMERCİ (Bartın Üniversitesi) Doç. Dr. Ahmed ÜRKMEZ (Pamukkale Üniversitesi) Doç. Dr. Cengiz KANIK (Siirt Üniversitesi) Doç. Dr. Ercan ALKAN (Marmara Üniversitesi)</p>	<p>Doç. Dr. Fatma KIZIL (Yalova Üniversitesi) Doç. Dr. Hasan MEYDAN (Sakarya Üniversitesi) Doç. Dr. Kenan SEVİNÇ (Çanakkale Onsekiz Mart Üni.) Doç. Dr. Mahmut ZENGİN (Sakarya Üniversitesi) Doç. Dr. Mualla YILDIZ (Ankara Üniversitesi) Doç. Dr. Muhammed Enes TOPGÜL (Marmara Üniversitesi) Doç. Dr. Ömer SABUNCU (Harran Üniversitesi) Doç. Dr. Ramazan GÜREL (Marmara Üniversitesi) Doç. Dr. Yunus AKYÜREK (Çanakkale Onsekiz Mart Üni.) Dr. Öğr. Üye. Bayram DEMİRCİGİL (Sakarya Üniversitesi) Dr. Öğr. Üye. Bedriye REİS (Bolu Abant İzzet Baysal Üni.) Dr. Öğr. Üye. Fatih Mehmet YILMAZ (Hitit Üniversitesi) Dr. Öğr. Üye. Habib KARTALOĞLU (Sakarya Üniversitesi) Dr. Öğr. Üye. İlhami ORUÇOĞLU (Bursa Uludağ Üni.) Dr. Öğr. Üye. Şule Yüksel UYSAL (Sakarya Üniversitesi) Dr. Öğr. Üye. Yunus Emre TEMİZ (İnönü Üniversitesi)</p>
Dergimizin yaygın ve yazım ilkeleri 319-327 sayfaları arasında yer almaktadır.	

Açık Erişim Politikası / Open Access Policy

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Creative Commons Atınlı-Gayriticari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi bilimsel araştırmaları halka ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracığı ilkesini benimseyerek, içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Budapeşte Açık Erişim Deklarasyonunu imzalamıştır.

Journal of Sakarya University Faculty of Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International License. Journal of Sakarya University Faculty of Theology provides immediate open access to its content on the principle that making research free available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Journal of Sakarya University Faculty of Theology has added its name to the Budapest Open Access Initiative.

Dizinleme Bilgileri / Abstracting and Indexing Services

- 1- ESCI- Emerging Sources Citation Index (2017)
- 2- DOAJ- Directory of Open Access Journals (2017)
- 3- DRJI- Directory of Research Journals Indexing (2017)
- 4- ULAKBİM- TR Dizin (2012)
- 5- İSAM- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (2011)
- 6- EBSCOHOST (2010)
- 7- Academic Resource Index- ResearchBib (2017)
- 8- PhilPapers (2017)
- 9- CEEOL- Central and Eastern European Online Library (2017)
- 10- ESJI- Eurasian Scientific Journal Index (2017)
- 11- ROOTINDEXING- Journal Abstracting and Indexing Service (2017)
- 12- CiteFactor- Academic Scientific Journals (2017)
- 13- OAJI- Open Academic Journals Index (2017)
- 14- Scientific World Index (2017)
- 15- SOBİAD- Sosyal Bilimler Atıf Dizini (2017)
- 16- IZOR- International Institute of Organized Research (2017)
- 17- Scilit- Scientific Literature (2017)
- 18- Türk Eğitim İndeksi (2017)
- 19- Acarindex- Akademik Araştırmalar İndeksi (2017)
- 20- ROAD- Directory of Open Access Scholarly Resources (2017)
- 21- Science Library Index (2017)
- 22- OpenAIRE (2017)
- 23- ERIHPLUS- European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (2017)
- 24- Scientific Indexing Services (2017)
- 25- İdealonline (2017)
- 26- WORLDCAT (2017)
- 27- SAIF- Scholar Article Impact Factor (2017)
- 28- Index Copernicus International (2018)
- 29- MIAR - Information Matrix for the Analysis of Journals (2018)
- 30- MLA - Modern Language Association (2018)
- 31- ATLA Religion Database (2019)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

Bireylerin İnançsızlık Eğilimi: Ateizm Ölçeği / Individuals' Tendency to Disbelief: The Atheism Scale
Murat Çinici - Doç. Dr. Muhammed Kızılgöçit
1-18

Arayıştan Uyanışa, Şifadan Estetiğe Yeni Çağ İnançları / New Age Beliefs from Seeking to Awakening, from Healing to Aesthetics
Gamze Gürbüz - Doç. Dr. Hasan Hüseyin Aygül
19-51

Eleştirel Düşünme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nicel Bir Araştırma / Critical Thinking and Religiousness: A Quantitative Study Among Undergraduate Students
Arş. Gör. M. Emrullah Duran
53-79

Medine'de Ashaba Ait Evler: Hz. Ebû Bekir Örneği / The Houses of the Companions in Madīna: A Case of Abū Bakr
Firdevs Yıldız – Prof. Dr. Levent Öztürk
81-108

Selmân b. Rebîa'nın Hayatı ve Faaliyetleri / Salmān b. Rabī'a's Life and Activities
Doç. Dr. Mücahit Yüksel
109-131

Malaka Sultanlığı Döneminde Malaka Şehri ve Malay Yarımadası'nın İslâmlaşmasındaki Rolü / City of Malacca / The Sultanate of Malacca and its Role in the Islamization of the Malay Peninsula
Doç. Dr. Osman Aydınlı – Ain Balkis Mohd Azam
133-164

Fusûsu'l-hikem Şârihlerinin Mukaddime Yazma Gelenekleri ve Yazıcızâde Kardeşlerin el-Müntehâ Mukaddimesi / Fusûş al-hikam Commentators' Tradition of Writing Muqaddima and al-Muntahâ Muqaddima of Yazicizade Brothers
Dr. Öğr. Üyesi Büşra Çakmaktaş
165-189

**Hindistanlı Bir Sûfi: Nasîrüddîn Mahmûd b. Yahyâ Çırâğ-ı Dehlî ve
Tasavvuf Anlayışı / An Indian Sûfi: Naşîr al-Dîn Maḥmûd Ibn Yahyâ
Chirāgh Dalhî and His Understanding of Sufism**

Arş. Gör. Ömer Tay

191-215

**19. Yüzyıl İngiliz Ahlak Düşüncesinde William Whewell ve John
Stuart Mill Polemiği / A Polemic in 19th-Century British Moral Thought
Between William Whewell and John Stuart Mill**

Dr. Öğr. Üyesi Metin Aydın

217-246

**“İlmi Çin’de de Olsa Talep Edin, Çünkü İlim Talep Etmek Her Müslü-
mana Farzdır” Rivayetinin Sened ve Metin Analizi / The Isnad and Text
Analysis of Narrative of “seek knowledge even if it is in China, for seeking
knowledge is a duty on every Muslim”**

Dr. Öğr. Gör. Mustafa Genç

247-275

Kitap Değerlendirmeleri / Book Reviews

Alexander Bevilacqua. *Şark Kütüphanesi: İslam ve Avrupa Aydınlanması.*
çev. Kenan Çapık.

Prof. Dr. Muammer İskenderoğlu

277-282

Jon Hoover. *Ibn Taymiyya.*

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Yücedoğru

283-290

Edward Caird. *Comte’un Din ve Toplum Felsefesi.* çev. Ertuğ Ergün.

Arş. Gör. Dr. Abdulmuttalip Baycar

291-301

Vahdettin Işık. *Said Halim Paşa: Bir İslah Düşünürünün Hayatı,
Düşüncesi ve Eserleri.*

Arş. Gör. Abdullah Özçelik

303-309

Selman Yılmaz. *Türkiye’de Toplumsal ve Dinî Değişimin İzleri: Ak Parti
İktidarında Nereden Nereye? (Öğretmenler Üzerinden Bir Değerlendirme).*

Fatma Taşdemir

311-318

Yayın ve Yazım İlkeleri / Guidelines for Publication

319-327

Editör'den

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi olarak 43. sayımızı da tam vaktinde ve mümkün olduğunca nitelikli bir şekilde okurların istifadesine sunuyoruz. Her sayımızda sahip olduğumuz geniş yayın yelpazesini bu sayımızda da koruduk. Sayımızda İslam Tarihi, Tasavvuf, Hadis, Felsefe ve Din Sosyolojisi alanlarına ait araştırma makaleleri bulunmaktadır. Bunların yanı sıra farklı konulara odaklanan kitap değerlendirmeleri de okurların mütalaalarına arz olunmuştur.

Salgının, kısıtlı çalışma saatlerinin ve bir araya gelme imkânlarının oldukça azalmasının getirdiği zorluklara rağmen dergimiz, hem üniversitemiz bünyesindeki dergiler hem de Türkiye'deki ilahiyat fakültesi dergileri arasındaki dikkat çekici başarısını aynı şekilde korumaya devam etmektedir. Bunun için gerekli editöryal disiplini, hakem seçerken yaptığımız ön çalışmayı, dergimize gelen makaleleri en küçük ayrıntıya kadar incelemeyi ilk günkü hassasiyetle devam ettirmekteyiz.

Sahip olduğumuz akademik yayıncılık anlayışı gereği dergimizin tüm araştırmacılara yayın imkânını âdil bir şekilde sunabilmesini önemsiyoruz. Akademik sürecin hangi safhasında olduğuna bakmaksızın tüm araştırmacılardan makale kabul etmekteyiz. Makale yayın önceliğimizin sadece ve sadece çalışmalarındaki nitelik olduğunu içtenlikle belirtebiliriz.

Bu vesileyle, dergimize ilgi ve alaka gösteren tüm yazarlara, hiçbir karşılık beklemeden vakit ayırarak hakemlik yapan hocalarımıza ve makalelerin ön okumalarında bize yardımcı olan fakültemizin akademik kadrosuna dergi ekibi olarak çok teşekkür ederiz.

Ayrıca fakülte dergimizin gelişmesi ve daha iyi olması için elinden gelen desteğini esirgemeyen ve derginin işleyişi konusunda hiçbir telkinde bulunmayarak yayın kuruluna rahat bir çalışma ortamı sunan dekanımız Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI hocamıza da teşekkür ederiz.

Dr. Öğr. Üyesi Emrah KAYA

Editör

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 23, Sayı/Issue: 43, Yıl/Year: 2021 (Haziran/June)

**Edward Caird. *Comte'un Din ve Toplum Felsefesi*. çev. Ertuğ Ergün.
Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2003, s. 160.**

Değerlendiren/Reviewed by

Abdulmuttalip Baycar

Arş. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı – Dr. Res. Asst., Sakarya University Faculty of Theology, Department of Sociology of Religion

abaycar@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2659-7760>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Değerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 01/05/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29/05/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2021

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Edward Caird. *Comte'un Din ve Toplum Felsefesi*. çev. Ertuğ Ergün. Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2003, s. 160.

Edward Caird (1835-1908), Hegel geleneği devam ettiren Britanyalı İskoç bir idealist filozoftur. Yetiştığı ortam ve kariyerine baktığımızda onun Hristiyan dini geleneğine bağlı olduğunu görebiliriz. İlahiyatçı bir kardeşi olan İskoçyalı filozof, Glasgow ve Oxford üniversitelerinde eğitim gördükten sonra Merton College'de üyelik ve öğretmenlik yapmıştır. Caird Hegel, Kant, ahlak ve din felsefesi üzerine eserler bırakmış; incelediğimiz kitap onun ilk çalışmaları arasında yer almıştır.

Caird'in konu edindiği Comte ise 1798-1857 yılları arasında yaşamış, sosyolojinin kurucu babaları arasında görülen, pozitivizm geleneğinin başlatıcısı Fransız matematikçi, filozof ve sosyologdur. Kendisi insanlığın tarihsel gelişimini ve ilerlemesini doğrusal bir şekilde teoloji ile başlatır, metafizik ile devam ettirir ve pozitivizm ile sonlandırır. Bu bağlamda Comte ilkel/evrensel tüm dini gelenekleri, akılcılık gibi metafiziksel alana taalluk eden süreçleri eleştirerek yerine insanlık dinini ikame etmektedir.

Yazar bu eser ile, Comte'un ekseriyetle *Politique Positive* ve *Philosophie Positive* eserlerine referansta bulunarak, onun toplum felsefesi, ahlak ve din konularındaki düşüncelerinin genel bir değerlendirmesini ve eleştirisini yapmayı amaçlamıştır. Eser bir önsöz ve 4 bölümden oluşmaktadır. Kitap değerlendirmesini, eserin tercümesinden yararlanarak yaptık. Bununla birlikte çevirisinde anlama zorluğu yaşadığımız veya ifadelerde eksiklik-yanlışlık olduğunu düşündüğümüz kısımlar orijinal esere başvurularak çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu yüzden eserin kimi kısımları ile ilgili yapacağımız açıklamalarda hem tercümesine hem de orijinaline atıfta bulunulacak; yer yer sayfa numaraları (T/O [tercümesinde/orijinalinde] şeklinde kısaltılarak verilecektir) karşılaştırılmalı bir şekilde sunulacaktır.

İncelediğimiz eserin birinci bölümünde (s. 16-47) Caird, Comte'un felsefi bakış açısının genel bir değerlendirmesini yapmaktadır. Bu kısımda sırasıyla teolojinin çöküşü, çöküşten sonra oluşan toplumda düzen, metafiziksel düşünce sistemi, metafiziğin gelişimi, yıkım gücü ve zayıflığı, metafiziğin bilimsel gelişmenin yani pozitif bilimin önünü açması, bu bilimin geleceğin toplumsal sisteminin tabanını oluşturacağı, bunun için yeni bir dinin gerekli oluşu temaları konu edinilmiştir. Devamında yazar Comte'un bakış açısından toplum hayatında dinin nasıl bir gereklilik olduğuna ve din için gerekli öğelere temas etmiştir. Bunlar kişisel ve bencil duygulardan (egoizmden) arınma, itaatkâr ve sevgi dolu olmamız şeklinde özetlenebilir. Yazar ayrıca Comte'un bilime dayalı teşekkül etmeye çalıştığı yeni bir dine duyulan ihtiyaca ve bu dinin bilimsel temellerine vurgu yapmıştır. Burada Comte'un dönemine kadarki süreçte insanların tapındığı Tanrı(lar)nın "uydurmaca", "kurmaca" ol-

duğu; tek gerçek Tanrının, insanlık olduğu; insanlık dini ekseninde “sosyok-rasi” adlı yeni bir toplumsal sisteme ihtiyaç olduğu şeklindeki fikirlerine yer verilmiştir. Comte, insanlığın bu sisteme uyumlu olması için artık doğa kurallarına uyması, onun hakkında bilgi sahibi olmasına ve bu şekilde artık doğayla çatışma-çelişki içerisinde olmaktan uzak durması gerektiğini düşünmektedir.

Yazar, Comte'un idealize ettiği toplum düzeninden bahsederken onun insan hayatı için önemli bulduğu soyut unsurlara (maddi, zihinsel, ahlaki) ve bunların tatmin edilmesi için gerekli olan birimlere (devlet, kilise, aile) değinmektedir. Comte'a göre toplumsal düzeyde düzene ve mutluluğa ancak toplumdaki kesimlerin arasındaki iş birliği ile ulaşılabilir. Comte'un ideal sisteminde bilim kutsallaştırılmamakta ve bilimin insan davranışlarını doğrudan yönlendirme tutkusundan vazgeçmesi gerektiğini belirtmektedir. Öte yandan Comte kilise ve doğağ olarak rahiplik müessesesine de toplum hayatında önemli bir konum atfetmektedir.

İkinci bölümde (s. 48-80) Caird, Comte'un düşünce sisteminin olumsuz yanlarını; onun teoloji ile metafiziğe yaptığı itirazları değerlendirmektedir. Bu kısımda Comte'un bireycilik ve sosyalizme bir karşıt olan tesis etmek istediği pozitivizme, Comte ve Alman idealistlerin benzer yönlerine, Comte'un metafiziğe karşı çıkış sebeplerine, modern metafizikçilerle uyuduğu hususlara temas edilmektedir. Yazar Locke'un bilgi teorisi hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra, Comte'un nominalizme (Locke) ve realizme (Hume) karşı çıkarak, iki düşünce akımını sentezlediğini; nihayetinde Spinoza'ya yakın durarak “birey sadece bir soyutlamadır ve insanlık dışında hiçbir şey gerçek değildir” sonucuna ulaştığını belirtir.

Yazar bu bölümde ayrıca psikoloji biliminin yöntemini ve ulaştığı sonuçları eleştirmekte ve Comte ile bu hususta hemfikir olduğunu yine onun görüşlerine dayandırarak izah etmektedir. Comte fiziksel dünyadan arındırılmış ve “zekâ” kavramına indirgenmiş bir olgunun, gerçek bilgi teşkil etmeyeceğini belirtmektedir. Devamında Comte gerçekliğe görünürlükler aracılığıyla ulaşabileceğimizi ve bundan ötürü insanın/doğanın içerisine nüfuz ettiği kabul edilen “görünmez” bir Tanrıya inanmanın absürtlüğünden söz etmektedir. Yazar ise Comte'un Tanrı ve metafizik hakkındaki karşıtlığını, onun geçmişten süregelen metafizik teorilerini iyi anlamamaya bağlamakta ve bu yüzden yanılığya düştüğün iddia etmektedir. Ona göre Comte kendisini bir metafizikçi olarak görmemekle hataya düşmektedir. Zira ona göre Comte'un kendisi de evrenin evrenselliği yerine insanlığı ikame etmeye başladığı andan itibaren, eleştirdiği metafizikçiler gibi doğrulanamayan/varsayımsal kabullere ulaşmış olmakta ve metafizik çukuruna düşmektedir.

Üçüncü bölümde (s. 81-118) Caird, Comte'un metafizik ve teolojinin eksiklerini ortadan kaldıracak yeni bir sisteme (pozitivizm/bilim) ihtiyaç duyulduğu iddiasından söz etmektedir. Comte, idealize ettiği pozitivizm sistemde

mutlak/nesneden ziyade öznel/görelî bilgiye erişimi arzulamaktadır. Ne var ki Caird, Comte'un kendi prensibinden uzaklaştığını ve öznellikten saptığını düşünmektedir.

Sonrasında Yazar, teolojinin ve metafiziğin fenomenler hakkında bilgi vermeye çalıştığını düşünen Comte'un bir yanlıgı içerisinde olduğunu belirtmektedir. Zira bu iki olgu, pozitivizmin ilgilendiği fenomen ve duyulardan ziyade bilimüstü (Tanrı, ruh vb.) konularla iştigal etmektedir. Caird böylece Comte'u peşin hükümlülük ve skolastik düşünce içerisinde olmakla suçlamakta ve kendisinin eleştirdiği metafizikçilerle aynı kefedede olduğunu iddia etmektedir.

İskoç filozof, bu kısımda Comte'un din tanımını bize özetlemektedir: Bunlar a) üstün olana saygı göstermek, b) bize güç verene sevgi duymak, c) ihtiyacı olana yardım etmektir. İnsanlığa tapma şeklinde özetlenecek Comte'un bu üç ayaklı dini inanç anlayışını yazar, realiteden ziyade bir öneri veyahut da hayal mahsulü olarak değerlendirmektedir. Yazara göre Comte bir yandan pozitivizm öncesi teolojiyi ve metafiziği reddetmekte öte yandan ikame ettiği "insanlık dini"nin tesis edemediği ibadet esaslarını ve dini coşkunluğu şiir ile telafi etmeye çalışmaktadır. Caird, Comte'un insanlık dininin sevgiye olan vurgusunun ve kucaklayıcılığının ancak Hristiyanlık ile mümkün olabileceğini ima etmektedir.

Son cümlemizden devam edecek olursak bu kısımda ve kitabın diğere bazı kısımlarında yazarın kendi dini inancını (tahminimize göre Hristiyanlık) öncelemesi dikkatimizi çekmektedir. Bize göre bu durum Caird'in (eğer böyle bir iddiası var ise) objektiflik imajını gölgelemekte ve bundan ötürü onu eleştiriye açık hale getirmektedir.

Dördüncü bölümde (s. 119-160) yazar insanın akli ve ahlaki yaşamını birleştirme ihtiyacı, akıl ve duygu arasındaki karşıtlığın yapısı, aklın kendi içindeki çelişkisi, "duygular akli kontrol altında tutmalı" şeklindeki Comte doktrinini ve bunun Hristiyanlık tarih anlayışına etkilerini ele almaktadır. Buna ek olarak Comte'un reform ve devrim kavramlarını kullanım hatalarını, orta çağ idealini yeniden kurmasını ve filozof olarak Comte'un genel durumunu işlemektedir.

Burada Caird, Comte'un öğrenilen bilgileri ahlaki yaşamla bağlantılı olarak sistemleştirme girişimini incelemektedir. Ahlak ve zihin/akıl bütünlüğü ve ayrışması ekseninde yapılan tartışmaları irdelemektedir. Esasında yazar bu kısımlarda Comte'un görüşlerinden ziyade kendisinin görüşleriyle okurlarına hitap etmektedir. Bu bölümde yazar Comte'un son üç yüzyıl boyunca zekanın duygular karşısında galebe çalmasını; insanlığa getirileri olması gibi götürüleri de olduğu görüşünü dile getirmektedir. Buna göre aklın batıl inançlardan kurtulması bir kazanımdır ama toplumsal birliği sağlayan inancın yerine bir şey ikame edememesi ise bir kaybediştir.

Yazar, Comte'un din ve toplum hakkındaki görüşlerini şu şekilde özetlemektedir: Comte ilk dini inanç olarak nitelendirdiği fetişizmden başlayarak politeizm ve monoteizmin; pozitivizm ile yakınlık-uzaklık ilişkisini işlemiştir. Comte'a göre fetişizm, diğerlerine oranla daha kanıtlanabilir-somut olması hasebiyle pozitivizme en yakın dini inançtır. Öte yandan mantıksızlık ve tutarsızlığın ilkel dinden, -duygu-us-eylem birlikteliği hedefleyen- tek tanrılı dinlere doğru gidildikçe arttığını da ifade etmektedir. Gelgelelim fetişizm aile, politeizm devlet ile sınırlı olduğu için monoteizm ise daha geniş insan topluluğuna (insanlığa) hitap ettiği için; yeniden eskiye göre dinler daha üstün ve daha toplumsaldı. Ama monoteizm bile bilimsel gerçekliğe sahip olmadığı için bir dış desteğe ihtiyaç duyuyordu; bu ihtiyacı da sosyoloji bilimi ve ahlak bilimi karşıladı. Her ne kadar monoteizm daha toplumsal olsa da bu dünyayı ötelediği için toplumsal bağları koparma eğilimindeydi (Comte bu yargıya Hristiyanlıktan ulaşmaktaydı). Bundan ötürü tek tanrılı dinler bireyleri özveriden ziyade bencilliğe yakınlıyordu ve her istediği yerine getirilmeye çalışılan Tanrı ise şımarıklık sergiliyordu. Toplumsal düzene düşman olan bu anarşik ve egoist tektanrıcılık doktrini, -Comte'un ilerlemeci ülküsünün son ayağı olan- pozitivizm sayesinde bilimsel bir seviyeye yükseldi.

Caird, kitabın son sayfalarında, "Bir filozof olarak Comte'un konumu" adlı başlıkta, bu eserinde Comte'un din ve toplum görüşlerini eleştiriye tabi tuttuğunu bununla birlikte kendisini yetenekli, faydalı bir filozof olarak tanımladığını ve onunla uyumsuzluk içerisinde olmanın da bir çeşit hürmet olduğunu belirtmektedir. Yazar Comte'u bu yönüyle Kant'a benzeterek, onun eski ve yeni dünya arasında bir yerlerde gidip geldiği ve bu geçişler arasında tutarsızlıklar yaşadığını iddia etmektedir.

Eserin genel bir tanıtımından sonra eser ile ilgili bazı önemli hususları değerlendireceğiz. Ancak öncelikle şunu belirtmek gerekir ki aşağıda altını çizdiğimiz hususlar eserdeki konunun bütünlüğünü anlamamızı ve okuyucunun metnin içerisine girmesini zorlaştırdığını düşünmekteyiz. Eserin sayfa sayısı açısından küçük hacimli oluşundan olsa gerek, birçok açıklanmamış husus, okuyucunun eseri anlama zorluğunu arttırmaktan öteye gidememiştir. Elbette ki burada zikrettiğimiz eleştiriler tartışmaya açık ve bizim tespit edebildiğimiz kadarı ile sınırlıdır.

Öncelikle yazar ile ilgili olarak şu dört husus söylenebilir. Birinci olarak, Yazarın kullandığı kimi ifadeler, kelime gurupları, cümlecikler ve cümleler izah edilmesi gerekirken yazar (ne de çevirmen) tarafından açıklanmamıştır. Bir örnek vermek gerekirse, Comte'un sanatın toplumsal fonksiyonu hakkındaki görüşlerinin açıklandığı s. 46'da "Sanatın, bilimin katı sınırlarını aşan bir diğer fonksiyonu, her nesnenin canlı olduğu ve insanın arzusu ile değiştiği benzeri saplantılı eski bir inancı geri getirmektir." ifadelerine yer verilmiştir. Bu cümlede "saplantılı eski bir inanış" ile ne kastedildiği, "eski" derken hangi dönemden bahsedildiği yazar (ve de çevirmen) tarafından izah edilmemiştir.

Bunun dışında tespit ettiğimiz kadarıyla eserde açıklanmaya ihtiyaç duyulan kısımlardan birkaç örnek aşağıda verilmiştir [çeviride (sayfa); orijinalinde (sayfa)]:

- İnsan bilimi (s. 96); the science of man (s. 137)
- Ham toplumsal kontrat teorisi (s. 50); the crude theory of a Social Contract (s. 59)
- Hint inancı (s. 72); Indian faith (s. 98)
- Kuramsal ve uygulama sınıfları (s. 157); the speculative and the practical classes (s. 243)
- Thebaid münzevileri (s. 147); the hermits of the Thebaid (s. 225)

İkinci olarak şu hususa değinmek isteriz. Daha önceden belirttiğimiz üzere Caird, bu eseri ekseriyetle Comte'un din ve toplum hakkındaki görüşlerini okuyucuya sunmak ve onları eleştirmek için kaleme almıştır. Bununla birlikte Comte'un görüşlerine itiraz ettiği ve çürütmeye çalıştığı kimi hususlar bize göre güçlü argümanlarla savunulmamıştır ve Comte hakkında söz ettiği benzer tuzağa kendisi de düşmüştür. İkinci bölümde zikrettiğimiz Caird'in Comte'a yönelik suçlamasını hatırlatmak isteriz. Ona göre Comte, eleştirdiği metafizikçiler gibi doğrulanamayan/varsayımsal kabullere ulaşmakta ve böylece eleştirdiği metafizik çukuruna kendisi düşmektedir. Biz de yazara -onun Comte'a yaptığınıninkine benzer bir şekilde- eserin birçok yerinde "doğrulanamayan/varsayımsal kabullere" ulaşmış olduğu eleştirisini yapmaktan geri duramamaktayız.

Bir örnek ile açıklamak gerekirse Comte toplumu sürüklemeye gücünü elinde barındıran kişilerin yönetici olacağını düşünmekte ama Caird ona şu sözlerle karşı çıkmaktadır: "Filozof, rahibin ya da bilim adamın kral olması arzu edilemez (ve şunu da kabul etmeliyiz ki olsaydı bile çok başarısız bir kral olurdu)." (s. 157-158/243 [T/O]). Yazar bu görüşü neye dayanarak ileri sürdüğünü, saydığı sınıfların neden kral olmasının mümkün olmadığını, olurlarsa ne tür olumsuz sonuçlar ile karşılaşılacağını açıklama yoluna gitmemiştir. Buradan Caird'in eserin birçok kısmında kendi görüşlerini delillendirme yoluna gitmeden okuyucuya aktardığını düşünmekteyiz.

Üçüncü olarak; yazar Hinduizm, Budizm, kahiri ekseriyetle Hristiyanlık, Yahudilik gibi evrensel dinlerden yer yer söz etmekte, örnekler vermekte, açıklamalar getirmekte; bununla birlikte İslam dinini hiçbir şekilde zikretmemektedir. Bunun özel bir tercih olup olmadığını bilememekle birlikte, dikkat çekici olduğu görülmektedir.

Bunun yanında, her ne kadar yazar eserinde Hristiyan dinine mensup olduğunu alenen söylemese de bu dine mensubiyeti eserdeki bazı ifadelerinden ve özgeçmişinden anlaşılmaktadır. Bununla beraber yazar, eserde çok sıklıkla rastlanmasa bile bir taraftan kendi dini inancını öne çıkartmakta, diğer taraftan ise, diğer dini inançlar hakkında yer yer aşağılayıcı ifadeler kullanmaktadır. Bu her iki durumla ilgili kitaptan birer örnek vermemiz gerekirse:

– İskoçyalı filozof Caird, Hristiyanlığın inanan-inanmayan herkesi kucakladığını şu sözlerle ima etmektedir: “İnsan elinden gelenin en iyisini yalnız kendisini, evrensel ve dolayısıyla çekimine karşı konulamaz bir gücün, bir ruhun -ona direnenleri bile kucakladığı ve kanatları altına aldığı varsayılır- işlevsel parçası olarak hissettiğinde yapabilir. Böyle bir inanç mümkün mü, Hristiyanlık bunun kaybolmak üzere olan son biçimi mi yoksa...” (s. 109 Tercümesinde).

– “...Hindistan'ın batıl panteizminin... / superstitious pantheism of India...” (s. 113/166 T/O)

Dördüncü bir husus olarak eserde kullanılan başlıkların yarattığı karışıklıktan söz edebiliriz: Caird eserinde üç farklı başlıklandırma kullanmıştır:

– “İçindekiler” kısmındaki başlıklar.

– Eserin iç kısmındaki ara başlıklar.

– Her bir sayfanın üst kısmında kitap adı, ardışığındaki diğer sayfada işlediği konu ile ilgili eserin iç kısmındaki ara başlıkların kısaltılmış halleri...

İçerik hakkında bize bilgi sunacak bu 3 başlık türünün birbiriyle paralellikler bulunmaktadır. Bununla birlikte motamot birbiriyle uyumlu olduğunu söyleyemeyiz. O dönemdeki eserlerin yazım tekniği ile ilgili bir karşılaştırma yapamadığımız için yazarın bu tercihini sorgulama hakkını kendimizde bulmadığımızı söylemekle birlikte, Caird'in tercih ettiği bu metodun yazının anlatımını kolaylaştırmadığını ifade edebiliriz.

Eleştirilerimizi yazarla sınırlandırmayıp çevirmen için de aşağıda sıraladığımız birkaç hususa değinmenin gerekli olduğunu düşünmekteyiz:

İlk olarak şunu söyleyebiliriz ki çevirmen, tercüme ettiği eser ve eserin yazarı hakkında takdim/önsöz yazmadığı için eser ve yazar hakkında malumata -çevirmenin bir katkısı olmadan- sadece kendi araştırmalarımızla sahip olabilmekteyiz.

Çevirmene yönelteceğimiz ikinci eleştiri, üst kısımlarda yazar için söylediğimize benzer bir şekilde dipnot kullanımı ile ilgilidir. Çevirmen, yazarın ifadelerini açıklamak üzere neredeyse hiç dipnot kullanmamıştır. Tespit edebildiğimiz dört dipnot ve bunlar hakkındaki görüşlerimiz aşağıda zikredilmiştir:

– Eserin orijinalinde yazar “Contemporary Review (s. ix)” ifadesini; çevirmen “Çağdaş Dergi (s. 9)” olarak çevirmiştir. Yazarın belirttiği bir dergi adını yani özel ismi; çevirmen, metin içinde aynen aktarmış ama dipnotta “Çağdaş Dergi” şeklinde tercüme etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Gel gelelim ilgili dergi Türkçeye çevrilmediği için, çevirmenin sadece orijinal hali ile aktarması daha uygun görülmektedir.

– Yazar Manichaeism (s. 226) kavramını kullanmış; çevirmen buna bir dipnot düşerek “Hristiyanlık, Budizm ve Zerdüştlük dinlerinin birleşimi olarak üçüncü yüzyılda Kudüs’te ortaya çıkmış bir inanış” (s. 148) şeklinde açıklama yapmıştır. Çevirmenin yaptığı bu açıklama ve yazarın ifadelerinden burada kastedilen dini inancın Türkçede kullanılan haliyle “Maniheizm” olduğunu anlamaktayız. Ama çevirmen ısrarla bunu “Manikeizm” şeklinde tercüme etmiştir.

– Yazarın kullandığı “microcosm” (s. 135) kavramına, çevirmen “kendi içinde küçük evrensel” (s. 95) dipnotu ile açıklama getirmiştir. Halbuki mikrokozmos en basit tanımıyla insan ve evrenin bütünlüğüne, insanın evrenin bir parçası olduğu anlamına tekabül eder. Çevirmenin notu, bu yönüyle kavramı anlamamıza yardımcı olmamaktadır.

Üçüncü olarak, eserde Latince ve Fransızca olduğunu düşündüğümüz kelime, kelime grupları ve cümlecikler çevirmen tarafından tercüme edilmeden olduğu gibi verilmesine değinmek isteriz. Örneğin; *tecum habita et noris quam sit tibi curta supellex* (T/O 12/xiv).

– Çevirmenin, sözünü ettiğimiz bu ifadelerden -kanaatimize göre İngilizce ve Türkçe dilinde olmadıklarından ötürü bazı harflerini- yanlış aktardığını görmekteyiz.

Örneğin, yazar eserin orijinalinde (s. 115) kullandığı “Grand Être” (şapkalı e) ifadesini; çevirmen “Grand Etre” (s. 34) olarak aktarmıştır.

– Çevirmen bazı ifadelerdeki harfleri ise Türkçe veya İngilizcede olmasına rağmen yazım hatası yaparak yanlış aktarmıştır. Örneğin, yazarın eserin orijinalinde (s. 198) kullandığı “intellectus humanus ex proprietate sua facile supponit...” ifadesindeki “humanus” kelimesini çevirmen “humanıs” (s. 131) olarak aktarmıştır.

Yazımızın hacim sınırlamasından ötürü, yukarıdaki hataları barındıran ifadelerin hepsini burada izah etmekten ziyade aşağıda sadece sayfa numaralarına (T/O) yer vermemizin uygun olacağı kanaatindeyiz. İlgililer, eserin tercümesine başvurarak, belirtilen sayfalarda italik bir şekilde yazılmış ifadelerin Türkçeye aktarılmadığı görebilecektir: 26/18, 44/49, 45/50, 45/99, 46/53, 47/54, 52/61, 55/67, 75/103, 76/104, 84/117, 89/125, 90/126, 97/139, 111/163, 120/178, 121/180, 127/190, 130/195, 130/196, 131/196, 131/198, 133/201, 148/226, 152/219, 155/239.

Tüm bunlar dışında eserdeki bir Almanca dörtlük, çevirmen tarafından yazıya aktarılmamıştır:

“Und so lang du das nicht hast,

Dieses: Stirb uud Werde,

Bist du nur ein trüber Gast

Auf der dunkeln Erde.” (orijinalinde s. 145; tercümesinde olması gereken s. 221)

Dördüncü olarak bazı kelime ve kelime gruplarının ise kanaatimizce anlaşılması zor veya tam uygun olmayan bir şekilde çevrilmesine değinebiliriz.

Tespit edebildiğimiz ifadelerin orijinali, çevirmenin tercümesi ve (var ise) bizim önerdiğimiz hali *Tablo 1'*de zikredilmektedir:

Tablo 1. Çevirisi Tam Uygunluk Sağlamayan veya Anlaşılması Güç İfade ve Öneriler

Orijinal İfade (Sayfa No.)	Çeviri (Sayfa No.)	Önerimiz
alter ego (s. 202)	alter ego (s. 134)	öteki ben
as a gift (s. 187)	bir yetenekmiş gibi (s. 125)	bir hediye olarak
conception (s. 177)	bakış (s. 119)	anlayış
critics (s. 180)	yorumcular (s. 121)	eleştirmenler
development (s. 151)	kalkınma (s. 104)	gelişim
German idealists (s. 61)	Alman ülkücüler (s. 51)	Alman idealistler
greatest (s. 75)	yetenekli (s. 60)	önemli
in Comte's "social dynamics" (s. 99)	Comte'un "toplumsal dinamik" adlı kitabında (s. 73) ¹	
in ordine ad individuum (s. 125)	yurtsal sıralı (s. 89)	
in ordine ad universum (s. 125)	evrensel sıralı (s. 89)	
Manichaeism (s. 226)	Manikeizm (s. 147)	Maniheizm
oriental pantheism (s. 97)	doğunun kamutanrıçılığı (s. 72)	doğu panteizmi ²
poetic (s. xv)	sanatsal (s. 13)	şiirsel/edebî
poetic license (s. 75, s. 166)	sanatsal yetki (s. 59), sanatsal geçerliliği (s. 113) ³	daha iyi bir etki bırakmak için gramer kurallarına uymadan konuşma ⁴
poetry (s. 94)	sanat (s. 70)	şiir ⁵
positivist ⁶ (s. 51)	müspet (s. 45)	pozitivist

1 Burada yazarın Comte'a ait olan "Social Statics & Social Dynamics: The Theory of Order and The Theory of Progress" adlı eserini kastettiğini düşünmekteyiz. Bununla birlikte araştırdığımız kadarıyla Comte'un "Toplumsal dinamik" başlıklı Türkçeye kazandırılmış bir eserini bulamamaktayız. Yazarın ilgili eseri mi yoksa teorii mi kastedildiği de anlaşılmalıdır. Bu üstü kapallığı giderme adına çevirmenin açıklamada bulunması beklenirdi.

2 Çevirmenin metnin bazı kısımlarında yazara ait aynı ifadeyi farklı şekillerde tercüme ettiği yazımızda dile getirilmişti. Çevirmen bir yandan "pantheism" kavramını "kamutanrıçılık" şeklinde, başka bir yerde -hemen sonraki sayfada s. 99'da- yazarın "pantheistic" ifadesini, çevirmen "panteist" (s. 73) şeklinde tercüme etmiştir. Yani iki farklı tercüme ile karşılaşmaktayız ki bizim tercihimiz belirttiğimiz üzere panteizm/panteist.

3 Çevirmen, aynı kavramı iki farklı şekilde tercüme etmiştir.

4 Sözlük anlamı.

5 Eserin orijinalinde geçen (s. 158) "poetry" ifadesini, çevirmen bu sefer de bizim tavsiye ettiğimiz şekliyle (s. 108) "şiir" olarak tercüme etmiştir.

6 Çevirmen, aynı kavramı iki farklı şekilde tercüme etmiştir.

positivist (s. 52)	olgucu (s. 46)	pozitivist
positivism (s. 246)	olguculuk (s. 158)	pozitivizm ⁷
secular (s. 242)	dinsel olmayan (s. 157)	seküler
speculative (s. 243)	kuramsal (s. 157)	kurgusal, spekülâtif
the categories (s. 122)	ulanlar (s. 87)	kategoriler
theory of association (of ideas) (s. 70-71)	çağrışım teorisi (görüşlerin çağrışımı prensibi) (s. 56-57)	çağrışımçılık teorisi ⁸

Kanaatimizce altı çizilmesi gereken beşinci ve son husus dipnotlarının kullanımı ile ilgilidir. Eserde gerek kaynak gösterme gerekse de açıklama yapma amacıyla çok kısıtlı sayıda dipnota yer verilmiştir. Kitabın muğlak olması, birçok konuya temas etmesine rağmen hacminin küçük olması gibi eleştirilerimizi destekleyici mahiyette; dipnotun türü ve geçtiği sayfa aşağıda gösterilmiştir.

Kaynak gösterme mahiyetindeki dipnotlar (T/O):

14/xviii, 20/8, 31/27, 52/61, 61/78, 64/83, 73/100, 76/105, 77/105, 94/133, 94/134, 97/138, 98/141, 104/150, 105/152, 111-112/163-164, 113/167, **115/171**, **115/171**, **116/171**, **116/173**, 117/174, 121/180, 121/180, **126/188**, **129/194**, 136/205, 136/206, **136/207**, *138/209*, **138/209**, **139/210**, *140/213*, **140/213**, **144/220**, **145/221**. **148/227**, 151/232, **154/237**, *154/238*, **158/245**.

Açıklama mahiyetindeki dipnotlar (T/O):

51/60, 65/84, 79/110-111, 84/116-117, 88/124, **99/143**, 148/227.

Bu şekilde hem az sayıda yapılmış olan dipnota (özellikle açıklama mahiyetinde olanlardan) vurgu yapmayı hem de çevirmen (ve yazar) tarafından dipnot verme hususunda yapılan bazı hataları/eksiklikleri zikretmeye çalışmaktayız. Buna göre;

- Normal yazılan sayfa numaraları: Hem yazar hem çevirmen tarafından nizami bir şekilde gösterilmiş dipnotlardır.
- İtalikler: Yazar tarafından nizami, çevirmen tarafından ise eksik bir şekilde gösterilmiş dipnotlardır. Örneğin yazar, Comte'un *Politique Positive* kitabını tercümesinden (-muhtemelen Fransızcadan İngilizcesine- kendisi bunu beyan etmemekte ama dipnot veriş şeklinden böyle olduğunu biz tahmin etmekteyiz) yola çıkarak tahlil etmekte ve bu eserden verdiği dipnotlarda hem orijinalindeki hem tercümesindeki sayfa numarasını vermiştir. Çevirmen ise yazarın sadece orijinalindeki sayfa numarasını vermekle yetinerek, bizce dipnotu eksik aktarmıştır.

7 Eserde sıklıkla "olguculuk" şeklinde tercüme edilmiş olmakla birlikte; bazı kısımlarda örneğin orijinalinde s. 173'te geçen "positivism" kavramı, tercümesinde s. 116'da bizim de önerdiğimiz gibi "pozitivizm" olarak çevrilmiştir.

8 Zihnin bütün işlemleri imgelem çağrışımına indirilmesi.

- Kalınlar: Yazar tarafından nizami, çevirmen tarafından ise esere alınmamış dipnotlardır. Kanaatimizce çevirmen bu dipnotları sehven, gözünden kaçırdığı için esere yansıtmamıştır.
- Altı çizililer: Burada tırnak içerisinde biri 4-5 satır diğeri 1 sayfa kadar olan bir alıntı yapılmış (ki cümle akışından bunun Comte'un eserinden olduğunu tahmin etmekteyiz) ama yazar (haliyle çevirmen) tarafından kaynak gösterilmemiş ve böylece dipnot verilmemiştir.

Sonuç itibarıyla sosyolojiden ziyade felsefi yönü ağır basan, Comte'un din ve toplum ile ilgili görüşlerini tahlil eden, 1885 yılında kaleme alınmış Caird'in bu eseri; Comte'un (ö. 1857) ölümünden sonraki yakın bir tarihte, sosyoloji biliminin yeni yeni bağımsızlığına kavuşmaya başladığı bir dönemde okuyucularla buluşması açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. Zira o dönemki entelektüel tartışmalara; Comte'a ve pozitivism akımına yönelik taze eleştirilere bu eser sayesinde tanıklık etmekteyiz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eser ilk kez ilgili çevirmen tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Esasen eserin kitap değerlendirmesini yapmayı arzuladığımızda, orijinaline göz atmayı çok fazla düşünmemiştik. Ne var ki tercümede -kanaatimizce- bir takım çeviri eksiklikleri ve anlam bozuklukları (yukarıda değinilmişti) bizi buna sevk etti. Bundan ötürüdür ki yaptığımız değerlendirme ve eleştiriler ile bir nebze olsun eserin anlaşılmasına katkı sunmayı ve çevirmenin dikkatini bu yöne celp etmeyi ümit etmekteyiz. Çevirmenin altını çizdiğimiz hususları değerlendirip kendi eleştirel süzgecinden geçirmesinin uygun olacağını beyan eder; bu eseri dilimize kazandırarak ondan istifade etmemizi mümkün kılmasından ötürü kendisine teşekkürlerimizi sunarız.